

‘t Pakt misschien op onze adem’. Een topicale proefboring in het milieujaar 1972

Geert Buelens

Abstract

It was not until this century that ecology emerged as a major theme in Dutch-language literature. Most overviews of literary history, in fact, do not touch upon the subject. Reading historically situated literature in light of – and in dialogue with – the then-contemporary environmental debates can fill up this historiographical lacuna. In this article, I aim to do precisely that by presenting a contextualizing analysis of the Dutch literary production of 1972, the year in which 250.000 copies were sold of the Dutch translation of *The Limits to Growth*. My analysis focuses on a wide and diverse selection of texts, including poetry (Sonja Prins, H.H. ter Balkt, Lucebert, Robin Hannelore, Rutger Kopland, Dick Hillenius), prose (Gerrit Krol, Anton Koolhaas, Roel van Duyn, Ben Borgart), theatre (Walter Van den Broeck), comics (*Suske en Wiske*, *Jommeke*, *Safari*, *Tom Poes*), song lyrics (Farce Majeure, Jan De Wilde), diaries (Jan Wolkers), documentary scripts (Koolhaas for *Bij de beesten af* by Bert Haanstra; Geert Bekaert for *De straat* by Jef Cornelis), television interviews (Hillenius) and a special issue of the literary journal *De Gids*. The leading research question is: how did authors respond to the projected environmental crisis? Did they agree with the Club of Rome that there were, indeed, limits to growth? What causes of, and solutions for, this crisis did they identify?

Keywords: Ecological crisis, Club of Rome, 1972, Dutch literary production, contextualization, topical analysis

1. Topicaal lezen: het milieu in 1972

In 1972 verscheen in Stockholm de zogenaamde rapportroman *Till sista droppen* (Tot de laatste druppel) van Benelux-correspondent Bengt Göran Gauffin, een met kaartjes en tabellen onderbouwd verhaal over hoe Nederland en dan vooral de Rijnmond was verworden tot het grootste ecologische rampgebied van Europa. ‘Een ook voor Nederland belangrijk boek’, oordeelde het *Nieuwsblad van het Noorden*, ‘een “mene tekell” van een buitenlandse waarnemer, dat evenals het rapport van de Club van Rome een bestseller verdient te worden.’ Het boek is echter nooit naar het Nederlands vertaald. Blijkbaar zat men niet te wachten op een onheilstijding van een buitenlander. Of vond men dat de eigen literatuur deze taak meer dan naar behoren vervulde. Geheel onwaar is dat laatste niet. Zeker als je ‘literatuur’ heel breed definieert en ook de massamedia (radio, tv, kranten en weekbladen) meeweegt, was milieuzorg een van de meest besproken onderwerpen in de vroege jaren zeventig. Een Nederlandstalig equivalent van *Till sista droppen* is me echter niet bekend. Een grote ecologische roman heeft de milieucrisis van de jaren zeventig niet opgeleverd in onze literatuur; wellicht een van de redenen dat de niettemin substantiële ecologische productie uit deze periode niet op de aandacht van literatuurhistorici als Ton Anbeek (1990) en Hugo Brems (2006) kon rekenen en evenmin een plek kreeg in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993). Dit artikel kan gelezen worden als een verlate toevoeging aan dat laatste boek: ‘1972 – *Grenzen aan de groei* verschijnt en het ecologische gedachtegoed veroverd de Nederlandstalige literatuur.’

Topicale literatuurgeschiedschrijving is niet nieuw. Onder meer literaire reacties op beide wereldoorlogen en de kolonisatie zijn door critici gebloeemleesd en door literatuurhistorici in bulk geanalyseerd.² Zonder onderscheid van genre, generatie of poëtica gebeurt dit echter zelden. Zo’n lectuur ambieer ik hier wel, met een corpus dat maar twee dingen gemeen heeft: net als *Till sista droppen* raken ze inhoudelijk aan de ecologie en stammen ze uit 1972.

Jaar en topic zijn niet toevallig gekozen. Nadat *NRC Handelsblad* op 31 augustus 1971 de wereldprimeur had van het eerste rapport van de Club van Rome, ontstond er een maatschappelijke discussie en een mediahype die ervoor zorgden dat *De grenzen aan de groei*, de op 26 maart 1972 verschenen Nederlandse vertaling van het op 2 maart in Washington D.C. officieel gepresenteerde *The Limits to Growth*, binnen een maand honderduizend en uiteindelijk een kwart miljoen keer werd verkocht. Op vraag van de internationale stichting Club van Rome, die bestond uit academici, bestuurders,

zakenlui en politici, hadden jonge wetenschappers aan het *Massachusetts Institute of Technology* met behulp van een computermodel berekend wat er zou gebeuren wanneer industrialisatie, vervuiling, voedselproductie, uitputting van natuurlijke grondstoffen en bevolkingsgroei ongebreideld zouden voortgaan. De uitkomst was ontvondend: bij ongewijzigd beleid en gedrag zou het wereldstelsel, ergens in de eenentwintigste eeuw, instorten. Enkel wanneer de wereld zou streven naar een toestand van evenwicht – later duurzaamheid genoemd – kon die catastrofe worden vermeden.

Wereldwijd, maar bovenal in Nederland vormde dit eerste rapport van de Club van Rome de aanleiding voor debatten en symposia over economische en bevolkingsgroei, de draagkracht van de planeet en de milieucrisis waarin de geïndustrialiseerde wereld was beland. Op 26 april 1972 opende koningin Juliana in Rotterdam de expositie *Begrens de groei* – een initiatief van het Nederlandse Club van Rome lid hoogleraar Frits Böttcher en de Rotterdamse Kamer van Koophandel. Daarmee leek het onderwerp geland in het hart van de Nederlandse elite, maar afgesloten was het maatschappelijk debat daarmee allerminst. Groeibegrenzing ging immers dusdanig in tegen de economische en politieke consensus dat de idee ook een halve eeuw later nog altijd controversieel is.

Steun voor de boodschap van de Club van Rome kwam er van Wout Woltz, adjunct-hoofdredacteur van *NRC*, van wie nauwelijks een maand na de publicatie van het rapport het boek *Zijn we nu allemaal gek geworden?* verscheen. Heel optimistisch was hij niet: ‘De [benodigde] veranderingprocessen moeten sterker zijn dan de weerstanden van verdringing en gewinning. Het is onwaarschijnlijk dat dat zal lukken.’³ Uitgesproken kritisch was Nederlands bekendste futuroloog, Fred Polak. Zijn *De Contra-club van Rome* ambieerde – aldus uitgeverij Elsevier in een advertentie die op 13 oktober in *Het Parool* verscheen – ‘op gefundeerde wijze een rooskleuriger uitzicht’ te presenteren dan het rapport dat zoveel ophef had veroorzaakt. En dat deed hij zeker: ‘Zonder overtrokken optimisme mag worden gesteld dat we er, integendeel, dienaangaande in de toekomst juist beter voor zullen kunnen komen te staan dan nu veelal het geval is’, poneerde hij over de milieuvervuiling.⁴

Grenzen aan de groei was lang niet de enige ecologische publicatie die in 1972 voor discussie en verkoop zorgde. Datzelfde jaar lanceerde Milieudefensie zijn eigen tijdschrift en verschenen er – in samenwerking met Milieudefensie en onder redactie van Wouter van Dieren – bij uitgeverij Elsevier een reeks boeken over deze kwestie: *Gids voor een milieubewust leven*, *Wat wij zelf (kunnen) moeten doen*, *Handboek voor vervuild Nederland*, *Kernenergie op de korrel* en vooral *Overleven we dit?* (de vertaling van het

veelbesproken *The Closing Circle* [1971] van Barry Commoner) zorgden er mee voor dat de Nederlandstalige ecologische boekenplank plots goed gevuld raakte.

Nadat de katholieke historicus Karel Van Isacker in 1970 in het polemische milieuessay *Het land van de dwazen* had uitgehaald naar de 'streekplanners en economen' die 'ons de oerelementen, het water, het groen, de lucht en de aarde, dingen die echt en levensnoodzakelijk zijn [ontstelen]', werd het Vlaamse milieudebat in 1972 resoluut de politiek ingetrokken. In *Knoeien met ons leefmilieu* wees het liberale parlementslid Karel Poma niet alleen alle overheden en bedrijven op hun grote verantwoordelijkheid, hij stelde ook dat 'het recht op een gezond leefmilieu, het recht op gezonde lucht, gezond water, gezonde levensmiddelen, gezonde bodem' juridisch verankerd hoorde te zijn, indien al niet in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dan toch zeker in de grondwet.⁵

Ook in Nederland werd milieu in 1972 een politieke kwestie. In februari presenteerde de zogenaamde 'Commissie van zes' – onder wie D'66-boegbeeld Hans van Mierlo en de sociaaldemocratische kopstukken Joop den Uyl en Sicco Mansholt – een advies dat duidelijk was geïnspireerd door het conceptrapport van de Club van Rome, dat in Nederland volop circuleerde. De 'eindige aarde' hoorde een uitgangspunt voor beleid te zijn en zo kon het BNP maar beter vervangen worden door 'het begrip nationaal nut, waarin ook minder makkelijk op geld waardeerbare elementen zijn opgenomen en waarin met toenemende schaarsten en vervuiling wordt rekening gehouden'.⁶ Diezelfde maand stuurde Mansholt, op dat moment vicevoorzitter van de Europese Commissie, een brief naar afscheidnemend Commissievoorzitter Malfati die de hele Gemeenschap maar vooral de Franse politiek op stelten zou zetten. Mansholt stelde een radicale koerswijziging van het Europese beleid voor, gestoeld op de analyse die een maand later in *The Limits to Growth* wereldkundig zou worden gemaakt.⁷ Van die koerswijziging kwam niets in huis. Ecologie werd intussen wel een mondiaal fenomeen. 1972 was immers ook het jaar van de eerste milieuconferentie van de Verenigde Naties en zo werd Stockholm 1972 de eerste in een nog altijd groeiende reeks ecogeopolitieke citytrips met voorts onder meer Rio 1992, Kyoto 1997, Kopenhagen 2009, Parijs 2015 en Glasgow 2021 als ikpunten van internationale vooruitgang dan wel frustrerende stagnatie.⁸

Het milieu werd in 1972 dus druk besproken in wetenschap, politiek en publieke opinie – en media en cultuur bleven daarbij bepaald niet achter. Het succes van *Grenzen aan de groei* in de Lage Landen kan deels verklaard worden door de mediahype die was ontstaan door behendig gemanooeuvreer van onder meer Van Dieren en Willem Oltmans, die dankzij

hun internationale contacten het nieuws van het aanstaande rapport van de Club van Rome al in 1971 op het spoor kwamen. Minstens zo belangrijk was echter het documentaire-vijfluk *We stinken er in...*, dat tv-maker Jan van Hillo voor de NCRV-tv maakte over wat toen ‘milieuhygiëne’ werd genoemd. De vijf afleveringen werden uitgezonden tussen 26 oktober 1970 en 29 januari 1972. Vooral de eerste afleveringen kenden een opmerkelijke respons. Niet alleen konden ze op de instemming van rechts-populaire media rekenen (*De Telegraaf* noemde de eerste aflevering de belangrijkste tv-uitzending in maanden), ze beroerden ook de kijkers bovengemiddeld.⁹ Duizenden brieven kwamen aan bij de reactie met de vraag: ‘Wat kunnen we doen?’¹⁰ Er verschenen ook al snel twee boekjes met daarin het script en aanvullende informatie.¹¹

Tot de klimaatcrisis de afgelopen vijf jaar zorgde voor een zelfs door massamedia opgemerkte stroom klimaatromans, -gedichten en -theaterstukken, kende de Nederlandse literatuur geen moment waarop ecologische besognes zo frequent voorkwamen als in 1972. Dit artikel ambieert dat corpus te analyseren en het hanteert daarbij een ruim literatuurbegrip: behalve romans, gedichten en toneelstukken, worden ook essays, liedjesteksten, stripverhalen, commentaarteksten bij artistieke filmdocumentaires, een later gepubliceerd dagboek en een dubbelnummer van *De Gids* besproken. De hoofdvragen daarbij zijn welk onderdeel van de milieucrisis in de betreffende teksten wordt aangekaart en in welke richting de oorzaak en de oplossing wordt gezocht. Wat dat laatste betreft zijn er grofweg twee opties: verdere modernisering (door nieuwe technologie en regelgeving) of, met een term die in 1972 voor het eerst in die betekenis werd gebruikt en later in het decennium de naam zou worden van de eerste groene partij van de Lage Landen: anders gaan leven.¹² Die optie impliceerde dus een afscheid van het vooruitgangsoptimisme en een zoektocht naar wat enkele jaren later een duurzame manier van leven, werk en landbouw zou worden genoemd.

2. Tijd voor een gasmasker

In de Nederlandse cultuur zou, afgaand op de genoemde Zweedse roman van Gauffin, die laatste optie op weinig steun kunnen rekenen. Zijn boek lijkt over een roepende in de woestijn te gaan, al maakt hij tegelijk ook heel goed duidelijk dat Nederland niet op *Grenzen aan de groei* hoefde te wachten om door de milieuproblematiek gegrepen te worden. De (bijna) rampen die in *Till sista droppen* voorbijkomen, verklaren mee waarom de Club van Rome net in dat land zo’n gevoelige snaar raakte: door chloor

ondrinkbaar water in Rotterdam, een enorme explosie en brand in een Shellraffinaderij in Pernis in 1968 waarbij twee werknemers omkomen en de wijde omgeving deelt in de brokken, miljoenen dode vissen in de Rijn in 1969 wanneer tonnen insectenbestrijdingsmiddel in de Rijn terechtkomen en het drinkwater in gevaar komt, gif van Philips-Duphar dat in 1970 volkstuintjes in Weesp bereikt, de explosie in 1971 bij het chemische bedrijf Marbon in de Amsterdamse haven die negen doden en tweeëntwintig gewonden eiste, het zoutgehalte in de Rijn dat in de herfst van 1971 het drinkwater vies maakt... De tol die land en inwoners betalen lijkt begin jaren zeventig een kritische grens bereikt te hebben. Dat Nederland meer lijkt te doen om de Zweedse toeristen gerust te stellen die door Gauffins berichtgeving gealarmeerd zijn dan om de problemen zelf aan te pakken, acht de verteller echter typisch: de Nederlandse economie mag geen strobreed in de weg worden gelegd. Als de Marbonfabriek gewoon weer opgestart mag worden, gaat hij dan maar zelf een gasmasker kopen.

Till sista droppen lijkt verwant met de documentaireboeken die Harry Mulisch in deze jaren maakte – een combinatie van eigen ervaringen, persberichten en onderzoek. Af en toe neemt de verbeelding het even over en lijkt de *faction* een vorm van speculatieve fictie te worden, alles om de kwestie op scherp te stellen. Misschien beneveld door de wijn die hij drinkt omdat hij het drinkwater niet langer vertrouwt, meent de verteller op het einde van het verhaal op de radio te horen dat de regering is weggestuurd en dat, via de Kabouters, de macht nu bij het volk ligt en dat alle vervuilende industrieën zijn gesloten.

3. Energie

Dat Gauffin de redding van de Kabouters en een volksoptocht verwachtte, strookte bepaald niet met de politieke krachtverhoudingen en stemming in Nederland, maar inhoudelijk was het volstrekt logisch: de opvolgers van Provo waren zeker voor buitenlanders de meest zichtbare politieke beweging en partij die inzette op een volgestrekte transformatie van de samenleving. Daarmee prikkelden ze de nieuwsgierigheid van tegenculturele jongeren in de rest van de geïndustrialiseerde wereld, ook in Zweden.¹³ ‘Kabouters’ mocht dan al lieflijker klinken dan ‘Provo’s’, de in 1969 ontstane nieuwe beweging van Roel van Duyn had het ludieke provoceren allerminst verleerd. Provo had een ecologische kant gehad – de Witte Fietsen waren bovenal een poging het autoverkeer in de oude binnensteden in te dammen – maar bij de Kabouters stonden de ‘groene thema’s’ – zoals die later genoemd zouden

worden – pas echt centraal. Duurzame mobiliteit, gezond en betaalbaar wonen, hernieuwbare energie, gedemocratiseerde groenvoorziening, kortom de kwaliteit van ieders leefomgeving – dat waren hun thema's.

Die onderwerpen stonden ook centraal in het nieuwe tijdschrift dat ze in 1971 opzetten, *De Paniekzaaier*, conform de ook in Van Duyns *Panies dagboek* (1971) uitgedragen boodschap dat 'paniekzaaiërij' de enige juiste tactiek was om de diepgaande crisis te lijf te gaan. In het milieudebat werden strenge ecologen en activisten veelal weggezet als doemdenkers, maar de Kabouters adopteerden 'paniekzaaiërs' als een geuzennaam: enkel intense angst zou de burgers uit hun lethargie kunnen doen opschrikken en alleen zo zouden catastrofes vermeden kunnen worden.

Van Duyn zelf publiceerde in *De Paniekzaaier* en *De Nieuwe Linie* vooral over energie – een bundeling van die bijdragen verscheen in 1972 als *Energieboekje. Over de energie-krisis en de oplossing daarvan door een alternatieve technologie*. 'Geen stroomreactoren maar zonnecellen, geen oliegestookte centrales, maar windmolens!' vatte hij achterop de boodschap samen. Van Duyn stond een positieve strijd voor die al vanaf de eerste bladzijde – 'opgedragen aan allen die er zich voortdurend op beroepen "dat de klok niet teruggedraaid kan worden"' – anticipeert op tegenwerpingen die milieuactivisten doorlopend moesten incasseren: dat ze iedereen terug naar het pre-industriële tijdperk wilden katapulteren. Samen met ingenieurs en andere wetenschappers keken de Kabouters echter resoluut vooruit. Enigszins anachronistisch zouden ze zelfs als ecomodernisten bestempeld kunnen worden. 'Huisvrouwen vervuilen het milieu', aldus de Utrechtse Kabouter Pieter Schroevers in *De Paniekzaaier* van februari 1972 in een progressief gespeld artikel over fosfaten in wasmiddelen. 'Een maatschappij die een zekere mate van welstand heeft gekozen zal dat ook onherroepelijk doen. Dat is ons goed recht; dat hoeft geen bezwaar te zijn, als we maar weten wat we gekozen hebben. En daarbij kan techniek een nuttige functie hebben.'¹⁴ Technologie-avers waren ze dus niet. Wat hun echter diskwalificeerde in de ogen van veel burgers, bedrijfsleiders en politici was dat de Kabouters ingingen tegen het groeidogma en dat ze zich verzetten tegen atoomcentrales en kernenergie – steun voor deze technologie is ook nu nog altijd het sjibbolet van de ware ecomodernist. Van Duyn had zich als vierde lid aangesloten bij Werkgroep Atoom, de eerste Nederlandse actiegroep tegen kernenergie.¹⁵ Zijn *Energieboekje* kante zich ertegen, maar ook zijn evenzeer in 1972 gepubliceerde romandebuut *Bloed* ging hierover.

Bloed is de eerste Nederlandse roman over energie, maar wellicht ook de vroegste literaire tekst waarin wordt gewaarschuwd voor klimaatopwarming door fossiele brandstoffen. Het romandebuut van het Provo- en

Kabouterboegbeeld werd door de kritiek genadeloos neergesabeld, maar los van de schetsmatige personages en soms al te uitleggerige dialogen is het een spannende en ook vandaag nog altijd relevante meditatie over de tol die wetenschap, technocratie, politiek en industrie eisen in naam van groei en vooruitgang.

Hoofdpersoon Wouter van Weide is een kernfysicus die in het (echt bestaande) Reactor Centrum Nederland in Petten de opdracht krijgt om de koelinstallatie te ontwerpen voor de snelle kweekreactor SNR-300 die de Bondsrepubliek, Nederland en België samen bouwen in het West-Duitse Kalkar.¹⁶ Wouter heeft het gevoel dat zijn collega's zich blind overleveren aan een technologie die ze onmogelijk kunnen beheersen, maar de kudde-mentaliteit, het opportunisme en de eerzucht waaraan ook wetenschappers niet ontsnappen laten geen ruimte voor kritische geluiden. Zijn vriend en collega Arie Vreugdenhil bekijkt het project met zo mogelijk nog meer argwaan; hij verlaat het Centrum dan ook, maar niet nadat hij eerst Wouter heeft ingepeperd wat hun collega's allemaal op het spel zetten:

Vooruitgang, dat betekent voor hen nog steeds: meer produktie, meer consumptie en dus meer milieu-vergiftiging, hitte-ontwikkeling over de hele aarde, klimaatveranderingen, honger, epidemieën, dood water, mutaties, sterfte, dood van dieren, planten, mensen. Denk je heus dat ze ook maar in de verste verte een plan hebben om de ellende die ze voortbrengen op te lossen?¹⁷

In het jaar waarin de West-Duitse rechter in het zogenaamde Würiggassenvonnis bepaalt dat veiligheid primeert op nucleaire ontwikkeling, lijken in Nederland – althans in het romanuniversum van *Bloed*, dat in dat opzicht niet verschilt van dat van *Till sista droppen* – wetenschap, industrie en politiek blind door te jakkeren op het pad van de vooruitgang.¹⁸ Er is een oorlog bezig, stelt Wouter telkens opnieuw, een derde wereldoorlog, 'de door niemand gewilde oorlog tegen de natuur'.¹⁹ Dat die oorlog door niemand is gewild maakt de situatie misschien tragisch, maar toch vooral erger. Oorlogen hebben normaal gezien een doel, maar deze oorlog lijkt veeleer een neveneffect van 'de vooruitgang, de welvaart, de bevrijding van zware arbeid, strijd tegen diktatuur'.²⁰

Bloed richt zich vooral op wetenschappers, maar ook politici krijgen hun rol. Wouter benadert een PvdA-politicus, maar die zet hem snel met beide voeten op de grond: 'We kunnen niet al te ver op de publieke opinie, die industrie en werkgelegenheid wil, vooruit lopen. Dan maken we brokken. Dat is nou eenmaal het lot van een politicus.'²¹ Eén uitweg zien Arie en

Wouter nog voor de Kalkarkwestie: sabotage. Niet het bedrijf moet gesaboteerd worden – een methode die overigens wel de kern vormt van de in 1972 opgenomen Vlaamse milieujeugdserie *De Kat*, waarin vervuulende fabrieken een koekje van eigen deeg krijgen –, maar het beslissings- en dus uitvoeringsproces.²² Het loopt anders: het plan van Arie en Wouter werkt te goed en in plaats van de maatschappelijke ophef indien al niet revolutie waar ze op rekenden, gaat iedereen – ook hun collega’s die aanvankelijk enkel wantrouwen of erger koesterden jegens de jonge renegaten – mee in hun idee om de kernreactor te koelen met menselijk bloed. Subtiel is de metafoor natuurlijk niet: om een eindeloze voorraad energie te verkrijgen is de mens bereid alles te doen, zelfs het geven van zijn eigen bloed. Tot de laatste druppel, ook hier.

Bloed was een soort *science fiction* – een op veel onderzoek gebaseerd, met wetenschappelijke voetnoten gelardeerd en met een nawoord van een echte Reactor Centrum Nederland-wetenschapper aangevuld relaas, dat wilde schokken, maar vooral ook informeren. De dialogen tussen de wetenschappers en Wouters toespraak en de geïmproviseerde persconferentie wanneer in 1978 de kweekreactor geopend zou worden, bevatten alle *talking points* uit het atoomenergiedebat. Het allerbelangrijkste is echter, net als in Van Duyns *Energieboekje*, dat er een realistisch alternatief wordt gepresenteerd waarbij de bestaande energiebehoefte niet bruut van tafel wordt geveegd:

Inderdaad, de voorraden fossiele brandstoffen raken binnen enkele eeuwen uitgeput. Maar erger is dat ook zij een geweldige verontreiniging van onze atmosfeer en van de wateren veroorzaken. Ook de verbranding van aardgas geeft als verontreiniging een aantal stikstofoxyden. Er is maar één werkelijke oplossing en dat is de rechtstreekse exploitatie van zonne-energie. Dat is heel goed mogelijk. Er is slechts voor nodig dat de duizenden technici die zich nu met atoomenergie bezig houden, overschakelen naar de bestudering van de techniek van winning van zonne-energie.²³

Van Duyn en zijn verteller geloofden hartsgrondig in deze technologische ontwikkeling, maar dat betekende niet dat het voorts, eens het energievraagstuk was opgelost, *business as usual* kon zijn. Economische groei leidde tot ‘verontreiniging en vergiftiging’ en dus moest er een einde komen aan die groei. ‘In plaats van groei moeten wij redelijke verdeling van onze maatschappelijke rijkdom nastreven.’²⁴ De energievraag zou dan niet langer stijgen en dat was nodig want ook recyclage zou een energievreter blijken te zijn, voorspelde hij.

Daarmee zat Van Duyn op één lijn met Bram van der Lek, gepromoveerd bioloog, Tweede Kamerlid voor de PSP en in deze periode de Nederlandse politicus die met de grootste kennis van zaken over milieukwesties schreef. Dat deed hij in zijn *Milieuboekje* (1972) en in het mede door hem samengestelde dubbelnummer van *De Gids* over technologie en politiek, dat begin 1972 verscheen.²⁵ Zijn eigen bijdrage, 'Politiek en het milieu', tacklede een van hardnekkigste gemeenplaatsen in het ecologische debat: als alle betrokken overheden en instanties goede afspraken zouden maken dan zou de milieucrisis overwonnen kunnen worden. Die gedachte, zo benadrukte Lek, ging ervan uit dat er überhaupt afspraken werden gemaakt over kwesties die het milieu aanbelangden. Dat was echter allerminst het geval. De politiek deed niet veel meer dan volgen en proberen de allergrootste troep op te (laten) ruimen. Nergens werd een wettelijk kader geformuleerd waarbinnen het maken van vervuilende producten werd verboden of vervuilende productieprocessen werden beteugeld. Bedrijven en wetenschappers ontwikkelden wat ze wilden, burgers werden verleid met uitvindingen die ze nooit echt nodig hadden en vervolgens niet meer bleken te kunnen missen. De ecologische tol bleef buiten beeld en intussen werden waanzinnige (en op hun beurt extra energievretende) scenario's door vaklui gepresenteerd als echte oplossingen. Lek citeert uit een stencil van de Internationale Vakbeurs voor Milieubeheersingstechnieken: in de stad behoorde zuivere lucht niet langer tot de mogelijkheden, maar aangezien mensen toch niet recreëren in de stad hoefde dat geen probleem te zijn. Stadsbewoners zouden gewoon binnenblijven en daar genieten van hun 'comfort- en industriële airconditioning'.²⁶ Het geloof in techniek nam ziekelijke proporties aan, aldus Lek, en het mocht duidelijk zijn dat enkel de industrie en het beurswezen hiervan profiteerden, niet de bevolking en het milieu. Overheden moesten dus niet proberen overeen te komen met de industrie, maar harde kaders uitzetten, leiden in plaats van volgen en, onvermijdelijk, breken met 'het bestaande produktiesysteem: vrijheid van onderneming, groei als voornaamste wapen in de concurrentieslag'.²⁷

Lek was niet zo naïef te denken dat politici dit ook echt zouden gaan doen. Enkel overweldigende publieke druk kon het verschil maken, maar dan moest dat publiek natuurlijk wel eerst een ecologisch geweten worden geschopt. Het spreken van de waarheid kon daarbij misschien helpen: onze 'welvaart berust op uitbuiting. Uitbuiting van de derde wereld, van de armen onder ons, èn van het milieu. De "politieke besluiten" die er te nemen zijn, zouden wel eens zéér ingrijpend kunnen zijn'.²⁸ Binnen het in dit artikel besproken corpus is Van der Lek niet alleen de ecologisch meest onderlegde

stem, hij was ook een van de weinigen die niet alleen de natuur, maar de hele samenleving als een systeem zag en niet aarzelde de daarin heersende machtsstructuren bloot te leggen. Of zoals hij het zelf samenvatte in zijn *Milieuboekje*:

We stuiten op het recht van weinigen om beslissingen te nemen die ons allen raken, we stuiten op een volstrekt gebrek aan planning en werkelijke samenwerking. We stuiten op de onzinnige situatie dat ons gezamenlijk bezit, de aarde met alles wat daarop en daarin is, op alle mogelijke manieren vernield en uitgebuit wordt, terwijl het *lijkt* alsof niemand er verantwoordelijk voor is.²⁹

Elke oplossing van de milieucrisis vooronderstelde dat duidelijk werd gemaakt wie waarvoor verantwoordelijk was.

4. Geen voorstander van elektriciteit

Hoewel er in het boek van een politieke, laat staan machtsanalyse nauwelijks sprake is, stond de meest fundamentele literaire moderniteitskritiek in 1972 te lezen in de debuutroman *De vuilnisroos* van de Amsterdamse autodidact Ben Borgart. Waar in *De Paniekzaaier*, zoals gezegd, nog wel instemmend werd geknikt bij de suggestie dat wetenschap en techniek een rol konden spelen in het opruimen van de vervuiling, werd in deze schelmenroman op microscoop en fiets na zowat het hele moderne leven afgewezen. De ik-verteller, een oud-reclameman die failliet ging toen hij antireclame begon te maken, probeert te onderzoeken of en hoe je ‘aan het einde der tijden’ kon leven als een vrijbuiters.³⁰ Het antwoord laat zich raden. Telkens opnieuw duikt een ambtenaar of andere ordehandhaver op om hem te wijzen op reglementen die zijn handelswijze verbieden of blijkt hij een vergunning nodig te hebben voor zijn al onschadelijke bezigheden. Het contrast met de straffeloosheid waarmee bedrijven of instanties worden bejegend die wel degelijk schade aanrichten is schrijnend en tegelijk symptomatisch voor de maatschappij die de verteller ten enenmale afwijst. Zijn eigen houding is daarentegen meestal diep ecologisch: voor hem is alle leven respectabel en als vegetariër eet hij niet alleen vlees noch vis, hij probeert ook met een kip en een rat samen te leven op voet van gelijkheid.³¹ In zijn ervaring schuiven landschap, weer en beschaving in elkaar over: ‘De streek leek onheilspellender te worden, de zon verdween achter de wolken en de atmosfeer leek giftiger, dichtbevolkt en geïndustrialiseerd.’³²

Die laatste trits kon zo uit *Grenzen aan de groei* komen, maar hij behoorde in deze jaren tot het vaste repertoire van de milieubeweging. Met bewegingen had de ik-verteller echter evenmin iets op. In die onheilspellende streek ontmoet hij een Kabouter die op een biologische kwekerij werkte. 'Had best een tijdje bij ze in willen trekken en ook kabouter wezen, alleen denk ik er allemaal wat anders over; het leven is m.i. domweg improviseren en ik vind dat fruit best mag worden bespoten als je er kanker van krijgt – krijg maar gerust de kanker, het zij zo.'³³ Meer nog dan een ecologist toont de ik-verteller zich zo een ware libertair of, zoals hij het later uitdrukt, 'een fervent liefhebber van de onvoorwaardelijke vrijheid'.³⁴ In de hiërarchie der levenshoudingen was die van de Kabouters dan natuurlijk nog lang niet de kwaadste: '(Desalniettemin: lang leve alle kabouters en kabouterachtigen; wie weet hebben ze geluk en krijgen we ooit nog weer een society zonder regelkamers en psychopaten, dat zou wel leuk zijn, mijn zegen hadden ze.)'³⁵

Het symbolische hoogtepunt van zijn tocht voltrekt zich wanneer hij een afgelegen eiland bereikt dat wordt gebruikt als stortplaats en dat hij enkel deelt met de ratten en varkens die, net als hij, leven van wat de mensen weggooien: 'Het was een paradijs van het einde der twintigste eeuw en een gebied waar zich de oeroude onopgemerkte dingen afspelen.'³⁶ Op zijn aandacht kon het onopgemerkte echter rekenen; dan kwam er zelfs iets van een wetenschappelijke nieuwsgierigheid in hem naar boven: 'O ja, ik had wel zin om een studie van deze vuilnisbelt te maken. Alles wat hier kon leven was zalig; dit was dan het toekomstige leefmilieu, de uiteindelijke waarheid omtrent het wezen der dingen en de tendens van deze tijd.'³⁷ Die tendens mocht duidelijk zijn: de laat twintigste-eeuwse mens was, anders dan de varkens op het eiland, iemand die verbruikte en weggooide. Zo niet de verteller: die ging op het eiland duchtig aan het recycleren en knutselen. Hoewel hij zelf 'zeker geen voorstander' was 'van het gebruik van elektriciteit' bouwde hij met afvalproducten nu wel een kleine windmolen waarmee hij net voldoende stroom kon opwekken om een taperecorder te laten spelen.³⁸ Ontsnappen aan de tredmolen van de moderne samenleving blijkt echter nagenoeg onmogelijk. Produceren, consumeren, vernietigen: dat leek het parool.

De wereld kijkt vooruit. Men komt met nieuwe modellen piskakken op de markt, destroyers, railbaanwegen, booby-traps, heptagonen, puntloze vishaken en elysia zonder soortelijk gewicht. Ze kweken plastic vlinders, cariës, amerikanoiden, blondharigheidshormonen, staatsburgers, enakskinderen, zwarte orchideën; voor een nieuwe mensheid heeft er niemand oor.³⁹

Dat Borgarts boekje op welwillende aandacht van uitgeverij De Bezige Bij, critici en lezers mocht rekenen (er verscheen al snel een herdruk en in 1974 kwam de tekst ook als Bulkboek uit) lijkt niettemin een indicatie dat er in kleine kring wel degelijk enige hang naar die nieuwe mensheid bestond. In 1973 werd *Small is Beautiful* van E.F. Schumacher zelfs een bestseller – in Nederlandse vertaling: *Hou het klein. Een economische studie waarbij de mens weer meetelt* (1973). In dat klimaat paste ook de nieuwe vertaling van *Walden* (1854) van Henry David Thoreau die Meulenhoff in 1972 uitbracht. In het dubbelnummer van *De Gids* kondigde de uitgeverij het boek helemaal in die lijn aan: ‘De les die Thoreau zich trachtte bij te brengen kan worden samengevat in een enkel woord: *vereenvoudiging*. [...] *Walden* is een merkwaardig aktueel boek dat een aantal sleutelgedachten formuleert over ecologie, cultuur en natuur, consumptie-beperving en milieubescherming.⁴⁰

5. Dieren

Het beschermen van kwetsbare dieren werd in deze jaren een van de meest zichtbare vormen van milieuzorg. Het Wereld Natuurfonds speelde daarin een grote rol. Met steeds grotere, veelal op kinderen gerichte campagnes werd het lot van bedreigde, zogenaamd charismatische dieren (tijgers, berggorilla’s, ijsberen...) onder de aandacht gebracht. Ook de in midden-Afrika gesitueerde stripreeks *Safari* van studio Vandersteen droeg daaraan bij. Hoewel de protagonisten Sam en Mgono eigenlijk jagers zijn (net als de prinsen Philip en Bernhard, de meest zichtbare uithangborden van het WWF) worden ze in de albums die in 1972 verschijnen – eentje dat jaar ook in *de Volkskrant* – gepresenteerd als beschermers van deze dieren, ecologen begaan met het conserveren van de wildstand. In *De zwarte panter* overtuigt een vertegenwoordiger van het WWF Sam om voor de organisatie te komen werken: ‘Door het verstoorde evenwicht in de natuur, door de jacht en door stropersactiviteiten, dwalen er in de wildernis heel wat jonge dieren zonder ouders rond! Het World Wildlife Fund wil voor deze dieren instellingen oprichten waar ze verzorgd kunnen worden!⁴¹ Niet al deze oorzaken krijgen echter evenveel aandacht in de stripreeks: stropers en jagers blijken dramatisch veel interessanter dan de mechanismen of structuren die het natuurlijke evenwicht verstoren.

De Nederlandse literatuur ging deze kwestie overigens niet uit de weg. Borgart had het impliciet over biodiversiteit wanneer hij het in *De vuilnisroos* opnam voor dieren zoals vlooiën en ratten, die in onze cultuur stevast

als ongedierte worden beschouwd. Wanneer een wetsdienaar hem tijdens een verhoor voor de voeten werpt dat ratten geruimd worden, antwoordt de verteller dat hij ze net om die reden als huisdier heeft: 'Niemand weet hoe een rat zich gedraagt als hij fideel behandeld wordt.'⁴² Elk wezen had recht op leven en veel dieren leken ook meer op mensen dan gemiddeld werd aangenomen. 'Ik weet dat ze niet agressief zijn', noteert hij wanneer hij de enorme hoeveelheid ratten aanschouwt op het afvaleiland, 'alhoewel ik eens heb gehoord dat ze net als mensen crazy worden in geval van overbevolking'.⁴³

In die laatste frase kwamen twee centrale elementen naar voren uit de ecologische debatten van die jaren: een breed uitgevente angst voor overbevolking – onder meer aangezwengeld door de bestseller *The Population Bomb* (1968) van Paul Ehrlich waarin werd gewaarschuwd voor enorme hongersnoden – en een stijgende interesse voor het jonge vakgebied ethologie, ofte de studie van dierengedrag, vaak in het licht van of in vergelijking met het gedrag van mensen. Een van de grondleggers van die nieuwe tak van de biologie was de Nederlander Niko Tinbergen, die hiervoor in 1973 samen met Konrad Lorenz en Karl von Frisch de Nobelprijs zou krijgen.

Bij het grote publiek was echter vooral dichter en zoöloog Dick Hillenius bekend. Hij zette in het voorjaar van 1972 in het door hem geleide Zoölogische Museum van de Universiteit van Amsterdam de tentoonstelling *Overbevolking* op, over precies de twee genoemde aspecten. In verschillende media-optredens lichtte hij de expositie toe. In *Trouw* benadrukte hij dat mensen konden leren van 'de natuurlijke mechanismen waarmee diersoorten hun bevolkingsdichtheid regelen. Mechanismen die de mens in de loop van zijn geschiedenis voor zichzelf één voor één heeft uitgeschakeld'.⁴⁴ Dramatisch hoogtepunt van de tentoonstelling was een bak met sprinkhanen die zo weinig ruimte hadden dat ze elkaar gingen opeten. In het tv-programma *Blauwdruk voor overleving* maakte Hillenius duidelijk dat niet voedselproductie een gevaar was voor dat overleven, maar te veel mensen op te weinig plek. Behalve de sprinkhanen diende ook een scène met opgezette ratten die elkaar aan het opeten waren als illustratie. Zo ver was het vooralsnog niet in de mensenwereld, maar de alom registreerbare 'kwaadaardigheid' van de mens (allicht een impliciete verwijzing naar de oorlog in Vietnam) was volgens Hillenius een duidelijke indicatie dat het de verkeerde kant opging.⁴⁵

Leren van dieren was dus een belangrijk motto in 1972. Hillenius schreef dat jaar ook een waarderend voorwoord bij het boek *Waarom doe je dat? Over het hoe en waarom van het vergelijkend gedragsonderzoek bij dier en mens* van de Duitse Lorenz-leerling Wolfgang Wickler. De ethologie

lag volop onder vuur, besefte Hillenius, omdat de wetenschapstak een ‘ontsnappingskans’ leek te bieden ‘aan schuldgevoelens die men eventueel nog zou hebben over agressie, jaloezie, dominantie, bezitsdrift’.⁴⁶ Immers: als de mens ook maar een dier was, welk gedrag kon hem of haar dan nog worden kwalijk genomen? Een onzinnig verwijt, aldus Hillenius: precies het omgekeerde was het geval. Wie in wilde gaan tegen de menselijke instincten (‘rassenwaan, lynchen, onderdrukking’), kon die maar beter eerst leren begrijpen.⁴⁷

Hillenius (en Lorenz én Jane Goodall) werkte ook mee aan de documentaire *Bij de beesten af* van Bert Haanstra die eind december 1972 in de bioscoop kwam. Een sardonisch kerstcadeau presenteerden *Alleman*-regisseur Haanstra en zijn scenarist Anton Koolhaas: als er al iets exceptioneels was aan de mens, dan was het diens neiging massaal soortgenoten kapot te maken. Ook hier werd getoond hoe te veel muizen op te weinig ruimte leidde tot overprikkeling, wanorde en geweld – de beelden van Vietnam vulden vervolgens de vergelijking helemaal in. Niet alleen overbevolking was echter een probleem, de mens bleek ook nog eens een uitzonderlijke diersoort in dat hij zijn eigen habitat verwoestte. ‘Ons leefmilieu hebben we vervormd, vervuild en vergiftigd zodat er tegelijkertijd ‘n massale drang bestaat om er uit weg te trekken, op zoek naar een milieu met natuur’, aldus Koolhaas in de commentaartekst over wat we vandaag allicht milieuvluchtelingen zouden noemen. Hoewel de opzet van de film duidelijk Darwinistisch is, komt de menselijke evolutie niet heel uitvoerig aan bod. Socio-economische, laat staan politieke ontwikkelingen en verklaringen spelen blijkbaar niet zo’n rol: ecce homo – de mens als soort bleek verantwoordelijk. Wanneer er dan steeds meer van die soort de aarde bevolkt en die mensen hun leefgebied steeds weer uitbreiden, gaat dat onverminderd ten koste van ander leven op de planeet. Het kan nog goedkomen, maar vanzelf sprak dat niet: ‘Aan ons is het om te overleven. Niet om te verdwijnen als een zichzelf uitroeiende soort.’

Koolhaas had op dat moment natuurlijk al een hele reputatie opgebouwd als schrijver van dierenverhalen, maar in de roman *Blaffen zonder onraad* leken mensen de hoofdrol te spelen, meer bepaald opportunistische dorpsbewoners van een wat saaie badplaats en een jonge vrouw Gilda die ze denken voor hun kar te kunnen spannen. De echte lessen worden echter ervaren en dus geleverd door dieren. In zijn bijdrage voor het boek-bij-de-film *Bij de beesten af* had Koolhaas zijn adagium ‘ondeelbaarheid van alle leven’ gekoppeld aan ‘de erkenning van medeschepselen’ en precies op dat punt lijkt het in dit verhaal op revelerende wijze mis te gaan.⁴⁸ Exploitatie, daar gaat het om, van zowel dieren als van de kwetsbare jonge vrouw. Om het

toerisme aan te zwingelen, opteren de lokale journalist, burgemeester en ondernemers voor een ezeltocht over een akelig steile en eigenlijk zelfs voor deze dieren nauwelijks te berijden bergklif. In doodsnood bovenop een van de ezels probeert een toerist, een bankdirecteur, zich voor te stellen hoe het voor het dier is om daar, in die omstandigheden en met hem als last, te moeten lopen. Dat ze niet echt contact konden maken, zei helemaal niks over de intelligentie van het dier:

Geen gemeenschappelijke taal van het gemeenschappelijke leven, bestaat er. Toch moest de ezel maximaal bezig zijn met nadenken, nu. Met overwegen waar zijn linker en waar vervolgens zijn rechter voorpoot neer te zetten en tegelijkertijd dan nog te weten waar de achterpoten steun zouden vinden. Instinct? Een afdoenertje. Overwegen; want soms aarzelde de ezel⁴⁹

Dankzij de superioriteit van de ezel loopt het alsnog goed af – wat voor een onverbreekelijke band tussen mens en dier had kunnen zorgen: dat ze dit samen hebben overleefd! Zo wederkerig gaat het er echter niet aan toe: ‘De ezel kent hij niet, hoewel die leefde en zelfs zo leefde dat hij hem veilig de berg op en de berg af droeg. Hem droeg.’⁵⁰ De hiërarchie is duidelijk tussen mens en ezels, ook al ‘zullen ze er van balken en er het signaal van geven, dat leven lijden is, zonder verlossing dan ander of verder lijden, tot het hemellichaam dat niet dood is, van steen is tussen de anderen’.⁵¹ Ook deze dieren hebben, zoals Wiel Kusters het uitdrukte, ‘besef van de afgrond die onder hun poten gaapt’, maar tot structurele menselijke empathie leidt dat niet.⁵²

In 1972 schreef Peter Singer zijn baanbrekende opstel over ‘animal liberation’, maar zelfs bij grote natuurvrienden was dat ethische appel in die jaren geen vanzelfsprekendheid. Alluderend op de menselijke hang naar vleeseten, dichtte Sonja Prins datzelfde jaar: ‘wij hebben ’t kwaad met ’n kwaad / dat plezier doet’.⁵³ Typerend is ook het dagboek dat Jan Wolkers in 1972 bijhield. Het bevat, niet verrassend voor de auteur naar wie postuum een literaire prijs voor het beste natuurboek zou worden genoemd, vrijwel elke dag observaties over planten, bomen, paddenstoelen en dieren. Hij beschrijft ze met veel liefde en kennis. En hij heeft zeker ook oog voor hoe ze te lijden hebben onder het moderne leven. De daling van de biodiversiteit heeft zijn aandacht wanneer een Belgische boer hem vertelt over hoe ‘tegenwoordig bij het hooien met die moderne landbouwmachines de weinige kikkers die er nog over zijn in het hooi gepakt worden bij het bundelen. Ze kunnen er dan niet meer uit komen en verdrogen’.⁵⁴ Wolkers noteert het zonder

commentaar, maar wanneer de mens door onachtzaamheid dierenleed veroorzaakt, kan hij fel uithalen. ‘Scheld en vloek weer op die klotzakken die niet uitkijken’, noteert hij wanneer hij merkt hoe een onachtzame chauffeur een haas doodreed.⁵⁵ Het weerhoudt hem er echter niet van om even doorlopend dagboeknotities te wijden aan wat hij allemaal klaarmaakt, eet en op restaurant bestelt – vlees, vis, gevogelte. Niet dat hij die spanning geheel negeert: ‘Zit met mijn hoofd naast een paar kreeften die achter het glas zitten van het aquarium. Hun scharen zijn met elastiek dichtgebonden. Heb dan niet zoveel zin meer om te eten.’⁵⁶ Een reden om geen kreeft meer te eten is dit echter niet.⁵⁷

Scherpe waarneming en, letterlijk, oog hebben voor andere schepsels is nochtans ook volgens H.H. Ter Balkt (toen nog onder de naam Habakuk II de Balkler) de sleutel. Vanaf de cursieve opdracht voorin *De gloeilampen De varkens* (*‘Lezer onder je gloeilamp hef je hoofd op: / de trekvogels gaan, de uiltjes komen’*) wordt de lezer aangespoord de buitenwereld aandachtiger te bekijken. En wie goed keek, zag dat alles verknoopt is. Nadat hij eerst in ronkende verzen het varken en vervolgens de varkensslachter in detail heeft geëvoceerd, laat de dichter in ‘Het Lied van de Revolutie’ de twee protagonisten in elkaar overlopen. Van het varken worden de ingewanden bezongen, maar ook de maag van de slachter krijgen we te zien: ‘ruim 100 pond: schoon aan de keel’ – in plaats van ‘schoon aan de haak’, de plek van het stervensnabije varken, wordt hij gewogen en aangeduid met het lichaamsdeel waar hij zelf, bij het varken, de genadeslag toedient.⁵⁸ Het zingen van het dier lijkt op het krijsen, en/of omgekeerd. Evenmin duidelijk is wie wie doodt: ‘De hemel van de varkens ga ik binnen: / de poort die rookt, met rode grendel.’⁵⁹ Waarna het varken belooft te blijven spoken (‘ik zal gedachten drijven, ik, metamorfose’) en terug te komen als mens, als slachter: ‘Vierpotig ondergaand keer ik tweeënig weer, / boomgaarden vertrappellend, de varkens knechtend!’⁶⁰ Wraak of zelfhaat, metamorfose of *shape-shifting* – duidelijk is in elk geval dat de destructieve manier waarop de mens met dieren omspringt die mens niet onveranderd laat. Het verschil met Rutger Kopland is frappant. Ook in diens dichtbundel *Wie wat vindt heeft slecht gezocht* worden dieren en mensen doorlopend op elkaar betrokken en lijkt daarbij soms sprake van enige vorm van projectie. Het perspectief van de mens blijft er niettemin maatgevend: ‘Paarden zijn bijna hetzelfde als / mensen, maar lichaam en huis tegelijk.’⁶¹

6. Gif

Milieuproblemen leken soms een luxe – een beetje stank en rivieren waarin je maar beter niet meer kon zwemmen, was dat geen prijs die een samenleving nu eenmaal hoorde te betalen in ruil voor welvaart en luxe? In zijn toneelstuk *Groenten uit Balen* dat op 8 januari 1972 in première ging, toont Walter van de Broeck hoezeer milieukwesties ook sociaal zijn. De echte last – een levensverkortende slechte gezondheid, in dit geval – komt terecht bij arbeiders, en dat is al veel langer het geval dan de, in 1972, relatief recente aandacht voor milieukwesties suggereert. De grootvader in het stuk heeft nog herinneringen aan fabrieksstakingen uit 1913; uit zijn generatie is hij een halve eeuw later een schaarse overlevende. Zegt zijn zoon, die intussen in dezelfde ‘stinkfabriek’ werkt: ‘We hebben hier allemaal lood in ’t bloed, jongen. De één wat meer en de ander wat minder. Ge moet er tegen kunnen. HIJ (*duim naar opa*) was een taaie, hoor, in zijn tijd. Al zijn kameraden zijn al lang door de pieren opgevreten, maar hij is vierenzeventig.’⁶² Arbeiders staakten, ook nu, voor loonsverhogingen, het lood leek er gewoon bij te horen. Het is de jonge dochter, de derde generatie in het stuk, die van een ingenieur hoorde in welke omstandigheden ze eigenlijk moesten leven en werken: ‘De rook die hier op de cité neerslaat, dat is es oo twee [...] als ’t er op regent, heeft hij gezegd, dan valt er zwavelig zuur uit de lucht.’⁶³ Zelfs wie niet rookt, krijgt zo dagelijks evenveel ‘smeerlapperij’ binnen als ‘van vier pakjes zware michel’. Haar moeder is niet onder de indruk. ‘Ge moet natuurlijk uw wasgoed niet aan de draad hangen als ze aan ’t lossen zijn, dat weet het kleinste kind, want dan hebt ge alleen nog wat rafeltjes over.’ Grootvader beaamt: als je met een nieuwe fiets naar de fabriek zou rijden, is hij ’s avonds al verroest. ‘Maar is dat een reden om te staken?’⁶⁴

In *Een andere Vermeer*, Van den Broecks tweede stuk uit 1972 – aanvankelijk aangekondigd als *Klokje van Rome*, in reactie op het rapport van de Club van Rome – blijkt dit wel degelijk een reden om te staken. De chemische uitwasemingen die het plantenleven kapot maken en ernstige schade voor de bevolking kunnen opleveren, zouden door een rookfilter opgevangen kunnen worden, maar dat is volgens de directeur onbetaalbaar. Anders dan in *Groenten uit Balen* komt de fabrieksbaas hier ook zelf aan het woord; zijn reactie past in het plaatje dat ook Van Duyn schetste: al dat protest, moeten de fabrieken dan gewoon sluiten? ‘Dan zitten we hier opnieuw in het Steentijdperk!’⁶⁵

De plot krijgt nog een extra dramatische wending wanneer blijkt dat de fabriek in het grootste geheim nieuwe ziekten kweekt in opdracht van het Amerikaanse leger – het militair-industrieel complex waar president

Eisenhower voor waarschuwde is dus ook een gevaar voor de eigen bevolking geworden. De belangrijkste ecologische les wordt hier afgedwongen door *ecotage*: een werknemer chanteert de directeur met een letterlijk levensgevaarlijk staal – als de filters niet worden geïnstalleerd gaan ze er allemaal aan! Hierdoor draait hij plots de rollen om: sociale privileges vervallen bij een milieuramp, want tegen gif kan zelfs de directeur zich niet beschermen. De vraag is alleen of die boodschap bij het publiek zal overgekomen zijn. In een meta-dramatische scène vragen ook de acteurs zich dit af: bestaat niet het risico dat hun theaterstuk vooral de directeurs in de kaart speelt omdat zo wordt bewezen hoe gevaarlijk die ecologisten zijn?⁶⁶

Van den Broecks gouvengenoet Robin Hannelore reageert tegelijk nostalgisch en wanhopig op de milieucrisis. In zijn bundel *De geselbank* staat ouder worden gelijk aan modernisering, vervreemding, verlies aan tradities en toenemende ecologische verarming. ‘Het is nu bijna twintig jaar geleden / Dat ik de laatste otter zag in de Kempen / [...] / Maar er zijn geen kinderen meer / Die met klakkebussen spelen / Er zitten geen opgeblazen kikkers meer op de weipalen / En er verdronk dit jaar niemand in de Nete.’⁶⁷ Dat laatste, voor alle duidelijkheid, niet omdat men beter leerde zwemmen, maar omdat de rivier te smerig was om nog in te zwemmen. De oorzaak is niet altijd duidelijk, maar de biodiversiteit is acuut in gevaar in dit eertijds ongerepte stukje schepping. ‘In 1971 stierven er om vooralsnog ongekende redenen ruim 100 bijenkolonies in de Kempen’, is de titel van een van de gedichten, en dat was geen fictie.⁶⁸ De oorzaak mag dan ongewis zijn, voor de dichter is het duidelijk dat ook hier winstbejag en een volstrekt gebrek aan eerbied voor de natuur hand in hand gaan. Deze bijensterfte zou wel eens de voorbode kunnen zijn van een veel grotere ecologische ineenstorting:

Kom liefste laat ons heengaan uit de Kempen
Ik heb een naar voor gevoel
Morgen liggen de kinderen dood
Onder de kale bomen in de speeltuinen
Van de verstikte dorpen

Ik wil dat niet beleven liefste
Wij kunnen het niet helpen wij hebben geen angels
Wij kunnen nooit optornen
Tegen de steekpenningen van de verbeeste domkoppen⁶⁹

Zo dramatisch ging het er in Jommekes *De vruchtenmakers* (vanaf 16 december 1972 voorgepubliceerd in *Het Volk*) niet aan toe, maar het is wel tekenend

hoe zelfs de verstrooide professor Gobelijn in zijn vooruitgangsoptimisme uit de bocht gaat. Eerst lijkt hij 'de redder van de wereld! De weldoener van het mensdom! Gij kunt alle bomen en planten veel groter laten worden!'⁷⁰ Wanneer hij samen met Jommeke in een grote vrachtwagen het wondermiddel in het dorp gaan rondspuiten dragen zij een gasmasker; 't Pakt misschien op onze adem', stelt Gobelijn met een kenmerkend understatement.⁷¹ Overheden of dorpelingen zijn echter niet gewaarschuwd en zij betalen er in het vervolg van het verhaal de prijs voor. Zelfs de sympathieke Gobelijn krijgt zo iets van een *mad professor*.

Op zijn betekenisvol *Vogelenzang*, 5 genoemde LP schetste Jan De Wilde in het lied 'Apocalyps' een Bijbels visioen waarin de mensheid verschijnt als zeven monsters die alle organismen op aarde in grote nood brengen: 'ze verduisteren het zonlicht / met hun wolken uitlaatgas / bederven de rivieren, vergiftigen het vee, / en maken van de zee 'n poel met pek en D.D.T.'⁷² Dat deze opsomming van ecologische ravages zo uit de krant leek te komen, maakte het visioen uiteraard alleen maar pregnanter.

7. Wonen

Met *De straat* leverden Jef Cornelis en scenarist Geert Bekaert in 1972 een spraakmakende documentaire af. De openingswoorden liegen er niet om:

Als de vissen dood zijn en de lucht stinkt, geven we ons rekenschap dat we zonder water of lucht niet kunnen leven. Water en lucht zijn nog meetbare grootheden. Er zijn echter nog andere levensvoorwaarden, minder tastbaar, die wij aan het vernietigen zijn zonder enig besef op te brengen voor hun levensnoodzakelijkheid. Niet enkel ons biologisch, ook ons sociaal milieu is aan vernieling toe. Hier zijn aanwijzingen voor, maar wie wil ze herkennen? Een ervan is bijvoorbeeld het verdwijnen van de straat.

Fysiek gesproken waren er natuurlijk nog wel straten, maar de straat als forum, als sociale plek, was door de versnelde naoorlogse urbanisering acuut in gevaar gekomen. Vervoer en transport stonden nu centraal, niet langer de mens. Bekeken vanuit de stadskernen die in deze jaren ten prooi vielen aan leegstand en onoordeelkundig modernisering met ringwegen die tot in het centrum doorgetrokken werden, viel daar veel voor te zeggen.

De twee toneelstukken van Walter Van den Broeck kunnen echter ook gelezen worden als nuanceringen van die these. Bekeken vanuit de cité immers, waar mensen elkaar inderdaad vaak op straat troffen, lijkt Bekaert

soms ten prooi te vallen aan de romantisering van armoede. De schrijffout waaraan het eerste stuk zijn titel ontleent (‘groenten’ in plaats van ‘groeten’ in de brief die de vader aan koning Boudewijn schrijft) is niet alleen betekenisvol omdat groenten uit Balen, gezien de zwaveldioxidevervuiling, bepaald ongezond zouden zijn, zelf groenten kweken kan er eenvoudigweg niet. Haalt de klaarkijkende dochter uit: ‘Niks ziet ge in de hof, moeder, en weet ge waarom? Omdat er ook helemaal niks te zien is. Geen bomen, geen struiken, geen gras, zelfs geen onkruid. Een mens zou hier plastieken onkruid moeten planten om toch iets als een hof te hebben.’⁷³

In *Een andere Vermeer* blijkt hoezeer de chemische fabriek de sociale structuur van de omgeving bepaalt. Klassen bestaan nog altijd, maar nu ingedeeld volgens het uitstootrisico dat ze lopen. De groene zone is voor het hogere kaderpersoneel – hun tuinmannen zouden desgewenst zeker groenten kunnen verbouwen. Het middenkader woont in de minder florissante bruine zone, de arbeiders moeten het met de zwarte strook stellen – de vegetatie is daar vast niet anders dan in de schamele arbeiderswoningen van de Balense cité.

Bekaert verwerpt het op efficiëntie ingestelde nieuwe wonen – afgesteld op auto’s en productiviteit – maar lijkt te negeren dat de moderne woontorens waar veel arbeiders in deze jaren terecht kwamen voor veel bewoners een kwantumsprong betekende op het vlak van hygiëne en gezondheid. Niet alles aan de moderniteit was giftig.

8. Kopen & verdienen

Dat winstbejag – soms met zoveel woorden kapitalisme genoemd – een centrale factor was in de milieucrisis, was in 1972 een gemeenplaats. Het meest opmerkelijke was wellicht dat die boodschap ook werd uitgedragen in boeken die vooral voor kinderen werden gemaakt en die werden voorgepubliceerd in kranten als *De Standaard* en *Het Nieuwsblad*, die bepaald niet als links bekend stonden. Toch bevat *De boze boomzalver* – nummer 139 in de reeks Suske en Wiske, in de genoemde kranten verschenen tussen 9 mei en 19 september 1972 – een passage die in essentie gaat over wat in de Verenigde Staten al volop het ‘vervuilings-industrieel complex’ werd genoemd; een variant op het militair-industrieel complex waarvan, zoals Van der Lek het omschreef in zijn *Gids*-essay, ‘de vervuilingbestrijdende tak betere zaken doet naarmate de vervuilende tak sneller groeit’.⁷⁴

In het stripalbum ontpopt Lambik zich tot ecoterrorist wanneer hij industriëlen, politici en andere leden van de gestudeerde elite ontvoert

en opsluit in een pakhuis om ze vervolgens, als in een maoïstische zelfkritiek, te dwingen tot een schuldbekenenis: ‘Wij de industriëlen, de fabrikanten de grote manitou’s van de economie... Bekennen dat wij gewetenloos geknoeid hebben met natuur en leefmilieu!’⁷⁵ Na hun heropvoeding en belofte dat ze hun winstbejag en machtsdrang afzweren en er nooit meer ‘aan de natuur en leefmilieu geraakt wordt zonder dat een overheidscommissie de zaak beoordeeld heeft’, laat hij ze weer vrij. Als hem gevraagd wordt of het niet raar is dat de gevangenen niet ‘woest reageerden’ heeft Lambik zijn antwoord meteen klaar: ‘Waarom zouden ze? Eerst hebben ze fortuin en macht verdiend door het leefmilieu te verpesten! Nu gaan ze nog meer verdienen door het weer gezond te maken!’⁷⁶ Wanneer Wiske op het einde van het verhaal overal groen meent aan te treffen en ze zich afvraagt of de mens dan eindelijk verstandig is geworden, is Lambiks reactie – de slotwoorden van het boek – even vlijmscherp als cynisch: ‘Nee, Wiske... Bomen branden beter met napalm dan beton.’⁷⁷ Niet de mens is hier schuldig, maar het kapitalisme en militarisme.

In *Tom Poes en de Ombrenger*, dat eind 1971 tot begin 1972 in *NRC*, *De Tijd*, *Limburgs Dagblad* en *Amigoe di Curacao* verscheen, zette Maarten Toonder de rol van de wetenschap nog extra aan. De ‘ombrenger’ uit de titel is een wonderuitvinding van professor Sickbock waarmee die ‘alles kan maken. Kunststoffen van elke soort! Goedkope energie in onuitputtelijke hoeveelheden. Niets staat ons nu meer in de weg, want in een handomdraai onderwerpen wij de gehele natuur aan ons oppermachtig verstand!’⁷⁸ Er ging wel enig ongemak mee gepaard: de oerstof Om waarop de apparaten draaiden moest uit de atmosfeer worden gehaald en daardoor kon er wel eens plaatselijk een Omttekort ontstaan, maar de duizeligheid die dan optrad kon met tabletjes makkelijk worden weggenomen. De wetenschapper redeneerde zoals de ingenieurs op de Vakbeurs voor Milieubeheersingstechnieken, die het gebrek aan zuivere lucht in de stad zouden opvangen door airconditioning. De bewoners van Toonders’ Rommeldam hadden geen bezwaar; de belofte van grenzeloze consumptie en energie bleek onweersaanbaar: al snel doken overal auto’s en andere op Om draaiende apparaten op. De flauwtjes die volop optraden zetten een ander deel van het vervuiling-industrieel complex in werking: ‘Een Supermaskertje van de wieg tot het graf! Ademhalen kost geld, en daarom worden we steenrijk.’⁷⁹

De burger gaat bij Toonder evenmin vrijuit: gemakzucht en groeiverlangen is geen Rommeldammer vreemd. Dat was ook de analyse van het team achter het populaire NCRV-programma *Farce Majeure*. Aangespoord

door het rapport van de Club van Rome wijden zij verschillende satirische items aan het milieu. Zo brachten ze systematisch een milieuweerbericht (‘Verwachting voor overmorgen: nóg smeriger!’) maar in het jaar waarin huisvrouwen en jongeren in Hilversum op straat kwamen tegen de overdaad aan onverwoestbaar plastic, wezen ze vooral ook de consument op zijn en haar verantwoordelijkheid – misantropie uitsmijter inbegrepen:

We aten weer brood uit een plasticzak
en uit een plastic kuipje margarine.
De eieren zaten, óók ook voor het gemak
in een plasticdoos met zijn tien.
De kaas zat in plastic, precies als de ham,
terwijl ook de jam uit de plastic kwam.
En al dat gerief verdween toen voor ’t gemak
in de plasticzak van de vuilnisbak.
Maar krijg je te veel van die rommel, dat’s pech,
dan kunnen we inpakken... dan zijn we wég!

Inpakken en wegwezen, uit is het feest!
Inpakken en wegwezen, wij zijn er geweest...
De aarde wordt een uitgestorven vuilnisbelt
vol weggegooid afval voor weggegooid geld,
bedekt onder schillen en dozen,
als dank dat wij daar
bijna één miljoen jaar,
zo aangenaam mochten verpozen
Wij mensen, zo dikwijls geprezen...
inpakken en wégwezen!⁸⁰

Inpakken en wegwezen was ook de titel van de Force Majeure-LP die in 1972 uitkwam, een plaat waarop nog een handvol andere liedjes stonden die tijdens de tv-uitzendingen de draak hadden gestoken met milieukwesties. Bij ‘Poep op de stoep’ lag de verantwoordelijkheid voor de ellende nog bij de burger, maar in de andere gevallen – het gebrek aan degelijk ‘Openbaar vervoer’ dat iedereen de auto injoeg, vies drinkwater (‘Kom bij ons uw water halen’), de milieuklachtenlijn waar stank en andere overlast gemeld kon worden (‘De regelaar’) en de natuur die gered werd toen er tot ontgoocheling van de oliebonzen ‘Geen olie en gas in de Veluwe’ gevonden werd – waren het overheid en bedrijfsleven die werden aangesproken.

Zo niet bij Lucebert. In het titelgedicht van de gelegenheidspublicatie ... *en morgen de hele wereld* suggereerde hij dat de westerse consument zijn huis vulde met 'knusse prullen' om het 'stank uitwasemend verleden' en het actuele alomtegenwoordige geweld niet te hoeven opmerken.⁸¹ Zo morali-serend had de Club van Rome het zelf geenszins gesteld, maar oproepen tot ascese te midden een verder exploderende consumptiemaatschappij waren in 1972 geenszins van de lucht.

9 Zagen

De meest omvattende ecologische beschouwing van 1972 was wellicht het gedicht 'De tak die wij zagen' die Hillenius opnam in zijn dat jaar verschenen bundeling kritieken en beschouwingen bij beeldende kunstwerken en literatuur. In negen strofen schetst hij de geschiedenis van het universum en hoe de mens daar een bepalende wending aan gaf. Het woord 'antropoceen' bestond nog niet, maar in essentie is dat wel waar de dichter het over heeft wanneer hij dat kantelpunt in verband brengt met de hoogmoed genaamd Verlichting:

meer licht, riep Goethe
en zaagde de tak door waarvan hij leefde⁸²

Niet de tak 'waarop', dus, maar 'waarvan': ontbossing, dat doet ons de das om – 'steeds meer bossen zijn mensen nu'.⁸³ In de slotstrofe loopt de boomzaag over in de schijnbaar onstiltbare vraatzucht van de mens, maar ontleedt de dichter ook de semantische en syntactische mogelijkheden van 'zagen' om zo een nieuw perspectief mogelijk te maken:

Zaag is veel tandjes samen
die gretig eten van bergen
meren, rivieren, bossen
zagen zijn de oogleden van het uitzicht
zagen is verleden tijd van zien⁸⁴

Er was dus ook nog een toekomstige tijd denkbaar waarin de mens anders zou kijken en, dus, handelen. En op dat punt raakte Hillenius zowaar Suske en Wiske. In *De boze boomzalver* krijgen de slachtoffers, de bomen, zelf het woord. Vandaag zijn er dan misschien wel criminele milieubarbaren, maar er zijn ook dendrologen, zo spreken de bomen elkaar moed in. 'En er

is onze kultuur! Aristoteles beweerde dat wij bomen passies en verstand bezitten!’, waarop een buurboom: ‘Weet ik! Egyptenaren zagen een verband tussen mens en boom. Voor de Arabieren zijn we een tehuis voor goede geesten enz...’⁸⁵ Een eik die het niet haalt, gebruikt zijn laatste woorden om de striphelden, maar op die manier natuurlijk vooral de jonge lezers, een bijzondere opdracht mee te geven: ‘Ik heb nog een laatste boodschap! De jeugd moet de kabouters vervangen... Houd de halve gare intelligenten in het oog en streef naar een groene wereld! Wij zijn de longen der aarde... Vaarwel!’⁸⁶

10 Genieten

De Verlichting, het kapitalisme, de mensensoort, de consument, wetenschappers, politici – aan verantwoordelijken voor de milieucrisis geen gebrek in de literatuur van 1972. Maar eigenlijk vertelden al die teksten (in hun moderniteitskritiek, hun evocaties van menselijke overmoed en ecologische rampspoed) weinig over de diepere drijfveren van de mens. Prins, daarentegen, dichtte dat jaar:

onze totaliteit
is als ’n mand
waaruit aan alle kanten
water spuit

niet wat wij hebben is belangrijk
maar wat wij verliezen⁸⁷

De crisis verscheen zo als de emanatie van een teveel, gevoed door een structureel tekort.

Een revelerende diepteboring in datzelfde gebied bood Gerrit Krol in een voorpublicatie in *Hollands Maandblad* van passages die een jaar later in *De chauffeur verveelt zich* zouden opduiken. De verteller bevindt zich in Palermo en hij... geniet. De vrucht van zijn arbeid verrukt hem (hij heeft iets bedacht en het wérkt) en de eenheid die hij mee heeft ontworpen is van een verbluffende schoonheid: ‘Toen het werk voltooid was en de steigers weggenomen en het ding naakt en glanzend op de hete vlakte stond, gaf ik bijna over van geluk.’⁸⁸ Dit gevoel had allicht veel te maken met ego en ambitie, maar het oversteeg hem ook. Ze waren naar Sicilië verhuisd ‘zodat ik het verschijnsel economische groei van dichtbij heb kunnen

meemaken; ik ben er zelfs een onderdeel van geweest'. Hier werd, nu ja, iets groots verricht. Maar eenduidig is Krol natuurlijk nooit en ook nu niet.

Het is niet nodig alles te beschrijven.

Wat moet worden beschreven is:

- datgene wat verkeerd kan gaan (RBP: Responsibility By Prescription)
- het verkeerde dat iemand kan worden aangedaan (JBP: Justice By Prescription)

Deze twee dingen. De rest is luxe.

Luxe en welvaart.⁸⁹

Maar wat moet beschreven worden, beschrijft hij dus niet. Hij beschrijft de luxe en de welvaart. Ook evocert hij hoe Zarzaitine-olie, de basisgrondstof voor het plastic dat ze produceren, in Algerije wordt ontgonnen. Daar is dankzij Shell een '[insect] neergedaald om door een naald van drie kilometer lengte in de bodem gestoken de donkerrode, in de zonneschijn groenglanzende zgn. portwijn naar boven te laten komen'.⁹⁰ Als een tovertruc uit *1001 nachten*. Als kinderlijke ruilhandel:

Mag ik van jou... acethyleen?

Mag ik van jou... kristal?

Mag ik van jou...⁹¹

Maar het is natuurlijk geen ruilhandel, het is exploitatie. Wat de Algerijnen ervoor terugkrijgen, stond in een eerdere passage, is 'bijna niets'.⁹² De uitbuiting die Van der Lek had aangeklaagd, wordt door Krol in een waas van Oriëntalisme gesuggereerd te midden een verhaal over luxe en welvaart. De milieucrisis van 1972 was ook in dat opzicht een voorbode van die van vandaag.

Noten

1. [anoniem] (1972). Graag bedank ik de gastredacteuren en medeauteurs van dit themanummer voor hun inbreng en bovenal ook Veerle Schuemie

- die voor mij Gauffin (1972) las en me uitvoerige notities bezorgde over dit Zweedse boek.
2. Zie over de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld Buelens (2008a); Buelens (2008b); Bel (2015), over de Tweede Wereldoorlog Lensen (2014); Vonhögen-Geertsema (2017); over koloniale literatuur Renders (2019); Kanobana (2021); Honings, van 't Veer & Bel (2021). Over topicaal lezen, zie Buelens (2012).
 3. Woltz (1972), 123.
 4. Polak (1972), 91.
 5. Van Isacker (1970), 19; Poma (1972), 44.
 6. Galan e.a. (1972), 5, 11.
 7. Mansholt in Reboul e.a. (1972), 7-24.
 8. Zie voor een reconstructie van al deze aspecten van het milieujaar 1972: Buelens 2022.
 9. Riemens (1971).
 10. [verslaggeefster] (1971)
 11. Hillo & Kielich (1971a); (1971b).
 12. Michiels (2007), 122.
 13. Over Zweden en de Kabouters zie [correspondent] (1970); Brants (1970). Over de buitenlandse contacten van de Kabouters, zie Tasman (1996), 346-361, specifiek over Zweden, *ibid.*, 352-353.
 14. [Schroevers] (1972), 24. Vergelijk over huisvrouwen uit een lied van Farce Majeure: ‘Wij zijn de vervuilers, / Want wij maken schoon’; Tien jaar (1976), 140.
 15. Bosch (2006), 118.
 16. Voor de geschiedenis van de nooit voluit functionerende en vandaag als pretpark dienstdoende kweekreactor van Kalkar, zie Bosch (2006).
 17. Duyn (1972), 28, cursivering origineel.
 18. Voor het Würgassenvonnis, zie Radkau (2014), 88.
 19. Duyn (1972), 46.
 20. *Ibidem*. Met ‘strijd tegen diktatuur’ wordt verwezen naar hoe Kalkar werd ingezet binnen de logica van de Koude Oorlog – alles moest gedaan worden om technologische voorsprong van de Sovjets op het gebied van atoom-energie te voorkomen.
 21. Duyn (1972), 58.
 22. Voor een analyse en contextualisering van *De Kat*, zie Buelens (2021).
 23. Duyn (1972), 169.
 24. *Ibid.*, 168.
 25. Het betreft het dubbelnummer 9/10 van jaargang 1971 van *De Gids*, maar onder meer een recensie van het nummer in *NRC* op 10 maart 1972 en een mededeling in het nummer zelf dat het ‘medio januari 1972’ zou verschijnen (566) suggereren dat het niet in 1971 is gepubliceerd.
 26. Geciteerd in Lek (1971), 619.
 27. *Ibid.*, 622.
 28. *Ibid.*, 623.

29. Lek (1972), 65, cursivering origineel.
30. Borgart (1972), 23.
31. Van bewuste invloed van Arne Næss' 'diepe ecologie' kan geen sprake zijn, aangezien de Noorse filosoof de lezing waarin hij dit denken introduceerde pas in september 1972 gaf, terwijl Borgart zijn boek al begin dat jaar naar De Bezig Bij stuurde, aldus flap Borgart (1972). Voor die eerste diep ecologische lezing, zie Næss 1973.
32. Borgart (1972), 44.
33. Ibid., 44-45.
34. Ibid., 110.
35. Ibid., 45.
36. Ibid., 53
37. Ibid.
38. Ibid., 56.
39. Ibid., 148.
40. Advertentie, *De Gids*, jrg. 134, 9/10, 1972, 707.
41. Vandersteen (1972), strook 37.
42. Borgart (1972), 76.
43. Ibid., 54.
44. [redacteur wetenschappen] (1972).
45. Hillenius in tv-programma *Blauwdruk voor overleven* (23 april 1972) – een titel ontleend aan het ecologische boek dat, naast *Grenzen aan de groei*, het meest besproken was dat jaar (Goldsmith e.a. [1972a]), een door Milieudefensie ook in het Nederlands gepresenteerd scenario over hoe de mensheid de crisis wel zou kunnen overleven; zie Goldsmith e.a. 1972b.
46. Hillenius (1972a), 5.
47. Hillenius (1972b), 6.
48. Koolhaas (1972b), 45.
49. Koolhaas (1972a), 128-129.
50. Ibid., 162.
51. Ibid., 163-164.
52. Kusters (2008), 133.
53. Prins (2011), 389.
54. Wolkers (2007), 98-99.
55. Ibid., 96.
56. Ibid., 85.
57. Ibid., 96, 99 voor passages waar kreeft wordt besteld.
58. Habakuk II de Balker (1972), 39.
59. Ibid.
60. Habakuk II de Balker (1972), 40.
61. Kopland (1972), 11.
62. Broeck (1977), 117.
63. Ibid., 112-113.
64. Ibid., 113.
65. Ibid., 236.

66. Ibid., 249.
67. Hannelore (1972), 24.
68. Ibid., 13; voor achtergrond bij dit gedicht, zie [anoniem] (1971).
69. Ibid.
70. Nys (1973), strook 70.
71. Ibid., strook 74.
72. Geciteerd naar inlegvel bij Wilde (1972).
73. Broeck (1977), 94.
74. Lek (1971), 620.
75. Vandersteen (1973), strook 36.
76. Ibid., strook 40.
77. Vandersteen (1973), strook 220.
78. Toonder (2015), 19.
79. Ibid., 58.
80. Milieuweerbericht uit Tien jaar (1976), 137. Liedtekst van Alexander Pola geciteerd naar inlegvel Farce Majeure (1972).
81. Lucebert (1972), 27.
82. Hillenius (1972b), 87.
83. Ibid.
84. Hillenius (1972b), 88.
85. Vandersteen (1973), strook 69.
86. Ibid., strook 219.
87. Prins (2011), 389-390.
88. Krol (1972), 38. De meeste hier voorgepubliceerde passages vonden hun weg naar Krol (1973), 36-42, 46-51.
89. Ibid., 39.
90. Ibid.
91. Ibid.
92. Ibid., 38.

Literatuur

- Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, Arbeiderspers, 1990.
- [anoniem], ‘Bijensterfte te Ranst zou te wijten zijn aan etyleen’, in: *Gazet van Antwerpen*, 10 mei 1971.
- [anoniem], ‘Zweed waarschuwt Nederland in boek voor milieu-moord’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 juni 1972.
- Bel, Jacqueline, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2015.
- Borgart, Ben, *De vuilnisroos*. Amsterdam, De Bezige Bij, 1972.

- Bosch, Kees van den, *De angst reactor. Kalkar, kroniek van een eeuwige belofte*. Amsterdam, SUN, 2006.
- Brants, Kees, 'Maffen in kabouterhome', in: *De Tijd*, 29 augustus 1970.
- Brems, Hugo, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. Amsterdam, Bert Bakker, 2006.
- Broeck, Walter van den, *De horzel in de nek*. Brussel, Manteau, 1977.
- Buelens, Geert, *Europa Europa! Over de dichters van de Grote Oorlog*. Amsterdam/Antwerpen, Ambo/Manteau, 2008b.
- Buelens, Geert, *Het lijf in slijk geplant. Gedichten uit de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, Ambo/Manteau, 2008a.
- Buelens, Geert, 'Poëzie die ernaar streeft oud nieuws te worden. Een herijking van het autonomiebegrip in het licht van topicale gedichten en liederen', in: *Spiegel der Letteren* 54, 2012, 1, 61-91.
- Buelens, Geert, 'Tekenen des tijds 2. De jeugdserie "De Kat" als graadmeter van het milieubewustzijn in de vroege jaren zeventig', in: *Platform Leest* (blog), 8 februari 2021, <https://www.platformleest.org/artikel/de-kat/>.
- Buelens, Geert, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972*. Amsterdam, Querido Facto, 2022.
- [correspondent], 'Zweedse meisjes zijn niet de gewillige poezen waar ze door toeristen voor gehouden worden', in: *Tubantia*, 10 juli 1970.
- Duyn, Roel van, *Bloed. Een atoom-roman*. Amsterdam, Meulenhoff, 1972.
- Duyn, Roel van, *Panies dagboek. Over het sterven van de dood*. Amsterdam, Meulenhoff, 1971.
- Duyn, Roel van, Bart Edel & Jan van der Zwaag, *Energieboekje. Met een artikel van Bart Edel en Jan v. d. Zwaag*. Den Haag, Bakker [Daamen], 1972.
- Farce Majeure, *Inpakken en Wegwezen* (1972, Vinyl), Philips 6413 033.
- Fonteyn, Guido, 'Teaterseizoen veelbelovend in PVSJ-Brussel', in: *Gazet van Antwerpen*, 29 augustus 1972.
- Galan, C. de, J. P. A. Gruijters, E.C.M. Jurgers, S. L. Mansholt, H.A.F.M.O. van Mierlo & J. M. den Uyl, *Advies van de 'Commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR*. S.l., s.n., 1972.
- Gauffin, Bengt Göran, *Till sista droppen*. Stockholm, [Solna: LT; Seelig], 1972.
- Goldsmith, Edward, Robert Allen, Michael Allaby, John Davoll & Sam Lawrence, *Blauwdruk voor overleving*. Amsterdam, Stichting Raad voor Milieudéfensie, 1972b.
- Goldsmith, Edward, Robert Allen, Michael Allaby, John Davull & Sam Lawrence, *Blueprint for Survival*. Londen, Tom Stacey, 1972a.
- Haanstra, Bert, A. Koolhaas, G.P. Baerends, A.J. van Dijk & D. Hillenius, *Bij de beesten af*. Amsterdam, Ploegsma, 1972.
- Habakuk II de Balkar, *De gloeilampen De varkens*. Amsterdam, De Harmonie, 1972.
- Hannelore, Robin, *De geselbank*. Brugge, Orion-Desclée de Brouwer, 1972.

- Hillenius, D., ‘Inleiding’. In: W. Wickler, *Waarom doe je dat? Over het hoe en waarom van vergelijkend gedragsonderzoek bij dier en mens*. Amsterdam, Ploegsma, 1972a.
- Hillenius, D., *Plaatselijke godjes*. Amsterdam, Rap, 1972b.
- Hillo, Jan van & Wolf Kielich, *We stinken er in...! Een televisie-dokumentaire. Een moment-opname van ons leven op een vulkaan*. Bussum, Van Holkema & Warendorf, 1971a.
- Hillo, Jan van & Wolf Kielich, *We stinken er in...! Een televisie-dokumentaire. Het uur van de waarheid*. Vol. 2. Bussum, Van Holkema & Warendorf, 1971b.
- Honings, Rick, Coen van 't Veer & Jacqueline Bel (red.), *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen*. Leiden, Leiden University Press, 2021.
- Isacker, Karel van, *Het land van de dwazen*. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1970.
- Kanobana, Sibō Rugwiza (red.), *Zwarte bladzijden. Afro-Belgische reflecties op Vlaamse (post)koloniale literatuur*. Breda, De Geus, 2021.
- Koolhaas, A., *Blaffen zonder onraad*. Amsterdam, Van Oorschot, 1972a.
- Koolhaas, A., ‘De menselijke ponteneur’. In: Bert Haanstra, A. Koolhaas, G.P. Baerends, A.J. van Dijk & D. Hillenius, *Bij de beesten af*. Amsterdam, Ploegsma, 1972b, 32-48.
- Kopland, Rutger, *Wie wat vindt heeft slecht gezocht*. Amsterdam, Van Oorschot, 1972.
- Krol, Gerrit, *De chauffeur verveelt zich*. Amsterdam, Querido, 1973.
- Krol, Gerrit, ‘Het is niet nodig alles te beschrijven’, in: *Hollands Maandblad*, juni 1972.
- Kusters, Wiel, *Koolhaas' dieren. Over de biologie van een schrijver*. Nijmegen, Vantilt, 2008.
- Lek, Bram van der, *Het milieuboekje over produktie, vervuiling en actie*. Amsterdam, Van Genneep, 1972.
- Lek, Bram van der, ‘Politiek en het milieu’, in: *De Gids* 134, 1971, 9-10, 612-23.
- Lensen, Jan, *De foute oorlog. Schuld en nederlaag in het Vlaamse proza over de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, Garant, 2014.
- Lucebert, ...*en morgen de hele wereld*. Amsterdam, Van Genneep, 1972.
- Meadows, Dennis, *Rapport van de club van Rome. De grenzen aan de groei*. Utrecht, Het Spectrum, 1972.
- Michiels, Karel, *Groen? In het spoor van Luc Versteyleen*. Antwerpen, Houtekiet, 2007.
- Naess, Arne, ‘The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary’, in: *Inquiry* 16, 1973, 1-4, 95-100.
- Nys, Jef, *De vruchtenmakers*. De belevenissen van Jommeke 56. Gent/Brussel, Het Volk, 1973.
- Polak, Frederik Lodewijk, *De Contra-club van Rome. Historische lessen en hoopvolle perspectieven*. Amsterdam, Elsevier, 1972.
- Poma, Karel, *Knoeien met ons leefmilieu*. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1972.
- Prins, Sonja, *Weegschaal de aarde. Verzameld werk 3. Gedichten 1958-1976*. Breda, Papieren Tijger, 2011.
- Radkau, Joachim, *The Age of Ecology. A Global History*. Cambridge, Polity Press, 2014.

- Reboul, Laurence, Albert te Pass & S. L. Mansholt, *La lettre Mansholt. Réactions et commentaires*. Paris, J. J. Pauvert, 1972.
 [redacteur wetenschappen], 'Bak met sprinkhanen op expositie "Overbevolking"', in: *Trouw*, 28 april 1972.
- Renders, L., *Koloniseren om te beschaven. Het Nederlandstalige Congoproza van 1596 tot 1960*. Hasselt, Gramadoelas, 2019.
- Riemens, Leo, 'Wat bracht de T.V.?', in: *De Telegraaf*, 27 oktober 1970.
- Roscam Abbing, Marja, 'Literaire tijdschriften. De technologie is het opium van intellectuelen', in: *NRC Handelsblad*, 10 maart 1972.
- Schenkeveld-Van der Dussen, Maria A. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, M. Nijhoff, 1993.
- [Schroevers], Pieter, 'Katastrofologie', in: *De Paniekzaaier*, februari 1972.
- Singer, Peter, 'Animal Liberation', in: *The New York Review of Books*, 5 april 1973.
- Tasman, Coen, *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging*. Amsterdam, Babylon-De Geus, 1996.
- Tien jaar Farce Majeure. Uit het leven gegrepen*. Amsterdam, Amsterdam Boek, 1976.
- Toonder, Marten, *De ombrenger*. Amsterdam/Antwerpen, De Bezige Bij, 2015.
- Vandersteen, Willy, *De zwarte panter*. Antwerpen/Utrecht, Standaard, 1972.
- Vandersteen, Willy, *De boze boomzalver*. Antwerpen/Utrecht, Standaard, 1973.
- [verslaggeefster], "'Ga je mee een luchtje scheppen". NRCV-documentaire Jan van Hillo', in: *De Tijd*, 6 februari 1971.
- Vonhögen-Geertsema, Liesbeth, *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw. De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse poëzie*. Hilversum, Literatoren, 2017.
- Wickler, W., *Waarom doe je dat? Over het hoe en waarom van vergelijkend gedragsonderzoek bij dier en mens*. Amsterdam, Ploegsma, 1972.
- Wilde, Jan De, *Vogelenzang*, 5 (1972, Vinyl), Philips 6320 009.
- Wolkers, Jan, *Dagboek 1972*. Amsterdam, De Bezige Bij, 2007.
- Woltz, W., *Zijn we nu allemaal gek geworden?* Amsterdam, Ploegsma, 1972b.

Over de auteur

Geert Buelens is hoogleraar Moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht en gasthoogleraar aan de Universiteit Stellenbosch. Hij publiceerde onder meer over Paul van Ostajen, nationalisme en kolonialisme binnen de Vlaamse Beweging, culturele transformaties in de jaren zestig en de poëtische en ideologische lading van liedjes en tv-series. In 2022 verscheen van zijn hand *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972*. E-mail: g.buelens@uu.nl